

լով մի շարք աստիճաններ, իրենց ավարտին են հասնում մոտավորապես միևնույն ժամանակ՝ մ. թ. IV դարի շուրջը: Կենտրոնացած պետությունը կիսվում է այդ դարի վերջին և վերանում հաջորդ դարի սկզբին, քաղաքային կյանքը անկում է ապրում, քաղաքները գրեթե իսպառ վերանում են, վերածնվելով միայն կես հազարամյակ հետո: Հեթանոսական կրոնը IV դարի սկզբին տեղի է տալիս քրիստոնեությանը: Հելլենիստական տիպի մշակույթը իր տեղը զիջում է էլ ավելի փայլուն, արդեն դուռ ազգային մշակույթին, որի մուտքը հայտանշվում է հայ գրերի գյուտով:

Միանգամայն ակնհերե է, որ հայ հասարակության վերնաշերտը՝ այս բոլոր կողմերի զարգացման ծիրերը իրենցով ներփակելով որոշակի ժամանակաշրջան, պատմական դարգացման առանձին, ինքնուրույն դարաշրջան, իրենց հիմքում ենթադրում են համապատասխան բազիսի, սոցիալ-տնտեսական մի առանձին հասարակարգի առկայությունը, որը, ինչպես ասվեց, սկզբունքորեն տարբեր է հաջորդ, ֆեոդալական դարաշրջանի հասարակարգից, այսինքն հենց այն Խասարակարգի, որն այսօր անվանում ենք ստրկատիրական: Այդ հասարակարգի անկման ժամանակը որոշելիս պետք է հաշվի առնել, որ վերոհիշյալ երևույթները, ինչպես այդ հատուկ է քնդհանրապես վերնաշենքային երևույթներին, ավելի երկար կյանք են ունեցել, քան նրանց բազիսը, նրա անկումից հետո որոշ ժամանակ հարատևելով նաև նոր հասարակարգի սկզբնավորման փուլերում:

Այժմ փորձենք հնարավորին չափ բնութագրել հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը, հենվելով բացի խիստ սահմանափակ ուղղակի տվյալներից, նաև վաղ միջնադարյան հայ աղբյուրների մատուցած տեղեկությունների վրա, որոնք պատկերելով մեզ հետաքրքրող պրոցեսների եզրափակիչ փուլերը կամ վերապրուկները, դրանով իսկ կարող են հենակետ ծառայել նախորդ փուլերի բացահայտման գործում: Հաճախակի ապավինելու ենք նաև Հայաստանի հարևան երկրներին վերաբերող համապատասխան նյութին, ելնելով այն հանգամանքից, որ դա հասարակության զարգացման նույն այն օրինաչափությունների դրսևորումն է, որոնք գործել են և Հայաստանում:

2. ՀՈՂԱՅԻՆ ԷԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հողային հաբեքությունները: Հին Արևելքի կյանքում խոշորագույն դեր են խաղացել հողային հարաբերությունները, որոնք եղել են ժամանակի արտադրական հարաբերությունների կարևորագույն դրսևորումները: Հելլենիստական շրջանում վիճակը չփոխվեց: Հիմնական արտադրամիջոցի՝ հողի հանդեպ ունեցած այս կամ այն առնչությամբ էր գլխավորապես պայմանավորված հասարակության անգամների սոցիալական էությունը, նրանց դիրքն ու դիրքը երկրի տնտեսական ու հասարակական կյանքում:

Հելլենիստական աշխարհի երկրներում, ներառյալ նաև Հայաստանը, հողային հարաբերություններն ունեին բավականին քաղաքացիական, հողաշրջանային և առաջ տվյալ պետության սահմաններում գտնվող ամբողջ հողը բաժանված էր երկու մասի. նրա մի մասը կազմում էր միապետի անմիջական սեփականու-

թյունը, որտեղ միապետը հանդես էր գալիս որպես անմիջական շահագործող (իհարկե իր գործակալների օգնությամբ)¹²։ Արքունի հողային ֆոնդը մեծ շահանք էր հասնում, բայց կրճատման տենդենց ուներ, որը գնալով պիտի ուժեղանար։ Այդ ֆոնդից է, որ կատարվում էին արքունի նվիրատվությունները տաճարներին¹³, նորաստեղծ քաղաքներին¹⁴, զինվորական ու վարչական ավագանուն։ հայտնի է, որ հելլենիստական շրջանում անընդհատ նորանոր տաճարներ ու քաղաքներ էին հիմնադրվում, ուռճանում էր պետական ու վարչական ապարատը։

Ռազմական արշավանքներում, նվաճված երկրների կազմակերպման ու կառավարման բնագավառում, ինչպես նաև բուն երկրում իրագործվող այլևայլ ձեռնարկումներում առաջ էր քաշվում ավագանու նոր շերտ՝ ծառայող ավագանին, որը համալրում էր իշխող դասակարգի շարքերը, որոշ իմաստով հակադրվելով մեծատոհմիկ ավագանուն։ Իշխող դասակարգի այս նոր շերտը բավարարված չէր հողային գույքով, ինչպես որ հագեցած էր ժառանգական ավագանին, և անընդհատ կարիք էր զգում ու պահանջում հողային նորանոր տարածությունների, որ և առատաձեռնորեն տրամադրում էր թագավորը, քանի որ նրա իշխանությունը մեծապես հենված էր այդ շերտի վրա։

Բացի դրանից, արքունի հողն էին օգտագործում նաև պետական (թե՛ զինվորական և թե՛ վարչական) միջակ ու մանր պաշտոնյաները (աստիճանավորներ, հրամանատարներ, պարզապես զինվորներ)։ Հին արևելյան երկրներում հողօգտագործման այդ ձևը մեծ տարածում ուներ։ Աքեմենյան շրջանի Բաբելոնիայից հայտնի են «աղեղի հողը», «ձիու հողը», «ամրտակարգի հողը» և այլն, որոնք համապատասխան զինվորական ծառայողներին տրվում էին իրենց ծառայության դիմաց և օտարման ենթակա չէին։ Այս հաստատությունը իր հետագա զարգացումն ունեցավ հելլենիստական աշխարհում, ինչպես և Հայաստանում, որտեղ այդ տիպի հողատերերը սկսեցին անվանվել ոստանիկներ։ Սրանք իրենց ծառայության դիմաց պայմանականորեն ստանում էին արքունական հողակտորներ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար։ Պայմանով նախատեսված հանգամանքների բացառման կամ այս ու այն ձևով վերանալու կապակցությամբ հողը կարող էր ետ վերցվել, և հավանորեն բազմաթիվ դեպքերում ետ էր վերցվում թագավորի կողմից, սակայն հողի մասնավոր սեփականության զարգացմանը համընթաց երևի քիչ չէին և այն դեպքերը, երբ պայմանականորեն տրված հողը հետզհետե դառնում էր օգտագործողների ժառանգական սեփականությունը¹⁵։

Երկրի հողերի մյուս մասը, այն, որի նկատմամբ թագավորը հանդես էր գալիս ոչ որպես սեփականատեր, այլ միայն որպես տնօրեն՝ պետության ներ-

12 Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, М., 1953, էջ 36; А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, ВДИ, 1956, № 2, էջ 52։

13 Տե՛ս А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э.—III в. н. э.), М., 1959, էջ 104, 106։

14 Տե՛ս Г. Х. Саркисян, Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин, էջ 100 և հաշ։

15 Տե՛ս А. Г. Периханян, Древнеармянские востаники, էջ 56 և հաշ։

կայացուցիչ, ինչպես արդեն ցույց տրվեց, տենդենց ունեւ դեպի ընդլայնումը՝ ի հաշիվ վերը հիշատակված երևույթների։ Այս հողը առաջին հերթին պատկանում էր տեղական տոհմապետ-իշխողներին, թագավորի հարազատներին, մեծատոհմիկ և այլ ժառանգական ավագանուն, այնուհետև կոլեկտիվ հողատերերին, քաղաքներին, տաճարներին, ինչպես նաև առանձին քաղաքացիներին ու քուրմներին։ Սակայն այդ բոլորի սեփականատիրական իրավունքները հավասար հիմունքներով չէր, որ իրականանում էին։ Սեփականությունը կարող էր լինել անմիջական և միջնորդված։ Այսպես, ցեղապետները, մեծատոհմիկները, քաղաքները, տաճարները հանդես էին գալիս մասամբ որպես անմիջական, մասամբ էլ որպես գերագույն հողատերեր, որոնց ներքո որպես հողի անմիջական տերեր ու օգտագործողներ կարող էին հանդես գալ այլևայլ անձինք ու համայնքներ։

Հողային հարաբերությունների յուրատեսակ այս սանդուղքի վրա ստորին տեղ էր գրավում գյուղացիությունը։ Նա ունեւ հողօգտագործման իրավունք, որի կրողը լիիրավ էլ միայն որպես համայնքի անգամ, բայց ոչ անձնապես։ Հին Հայաստանի, ինչպես և արևելյան այլ երկրների հողային հարաբերությունների բնագավառում-համայնական հողատիրությունը այն հիմքն էր, որի վրա բարձրանում էր հողային հարաբերությունների շենքը։ Թվարկված բոլոր օղակներից գյուղական համայնքը որակապես տարբերվում էր նրանով, որ մինչդեռ նա հողի անմիջական մշակողն էր, նյութական բարիքների անմիջական արտադրողը, մյուսները հանդես էին գալիս որպես այդ բարիքների յուրացնողներ։ Գյուղական համայնքի և նրանց միջև ընկած էր շահագործվողներին շահագործողներից սահմանազատող անջրպետը։ Դրանք հակամարտ դասակարգեր էին։

Համայնական գյուղացիության հետ մեկտեղ նյութական բարիքների անմիջական արտադրողների մի մեծ զանգված էր կազմում ստրուկների դասակարգը¹⁶։ Ստրուկները հելլենիստական շրջանի Հայաստանում հիմնականում աշխատում էին արտահամայնային կամ համայնական տերիտորիաներից հատված հողերի վրա առաջացած մասնատիրական տնտեսություններում, որոնք պատկանում էին շահագործող դասակարգի մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներին։ Հողային տիրույթները սովորաբար իրենցից ներկայացնում էին համայնքներից (գյուղեր, շենքեր) և տնտեսություններից (դաստակերտ-ագարակներ) բաղկացած կոմպլեքսներ, որոնք տիրոջ կողմից շահագործվում էին տարբեր հիմունքներով¹⁷։ Հողային հարաբերությունների բնագավառում ստրուկները բոլորովին իրավազուրկ էին և նրանց վիճակը համայնական գյուղացիության հետ համեմատած շատ ավելի վատթար էր։ Ի տարբերություն գյուղացի-

¹⁶ Տե՛ս Ս. Տ. Еремян, О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1.

¹⁷ Այդ ձևով են ներկայացված նախարարների, տաճարային և այլ տիրույթները հայկական հնագույն աղբյուրներում (Փավստոս, Գ, ա, Եղիշ, էջ 17, Խոռեմացի, Բ, Ժէ, Գ, ի և խբ և այլն)։ Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հին հայ շինականությունը, «Պատմական ուսումնասիրություններ», Պարիս, 1948, էջ 202։ Այս իրավիճակը գալիս է շատ հինից և լայն տարածում է գտել հելլենիստական աշխարհում, որի մասին վկայում է մ. թ. ա. III դարի հողային հարաբերությունների պատմության կարևորագույն աղբյուրներից մեկը՝ ոմն Մենսիմարոսի՝ Փոքր Ասիայից ծագող հունարեն արձանագրությունը (տե՛ս M. N. Buckler and D. M. Robinson, Greek inscriptions from Sardes, I, «American Journal of Archaeology», XVI, էջ 12 և հաջ.)։

ների, որոնք անձնապես ազատ էին և իրենց արտադրանքից վնասում էին թեև ծանր ու հարստահարիչ, բայց որպես օրենք, որոշակիորեն սահմանված քանակությամբ հարկեր ու տուրքեր, ստրուկների ամբողջ արտադրանքը, ինչպես և իրենք՝ ստրուկները, պատկանում էին տիրոջը, որն ըստ իր հայեցողության, կամ հետևելով ընդունված կանոններին, ստրուկին էր թողնում նրա արտադրանքի մի մասը:

Սակայն շահագործման այս երկու ձևերը իրարից անջրպետված չէին, այլ պտնվում էին փոխադրեցության մեջ: Ինչպես կտեսնենք, ստրկական շահագործման ձևը իր ծանր կնիքն էր դնում համայնքային գյուղացիության շահագործման վրա և մյուս կողմից համայնական կարգերը տանում էին դեպի իրենց աշխատանքի հանդես ստրուկների տնտեսական շահագրգռության աճ: Այս երկու հանդիպակաց տենդենցները կազմում էին հելլենիստական շրջանի արտադրական հարաբերությունների դարգացման կարևորագույն կողմերից մեկը:

Դյուզալկան համայնքը: Գյուղական տերիտորիալ համայնքը նույնքան և էլ ավելի հին է, որքան դասակարգային հասարակությունը: Նա առաջ է գալիս նախնադարյան համայնական հասարակության քայքայման պահին, որպես սրան հատուկ տոհմական համայնքի ֆունկցիաների ժառանգորդ, ձեռք բերելով, իհարկե, մի շարք նոր գծեր: Արտադրական կապերի ուժեղացմամբ համայնքի միավորման ու համախմբման գործում հետին պլան է մղվում ազգակցական կապերի դերը: Գյուղական համայնքի առաջացման ու գոյության սկզբը նապատհառը և հիմքը բավարար քանակությամբ կենսամթերքների արտադրության անհրաժեշտությունն է, որի իրականացումը թույլ զարգացած կամ առանձնահատուկ աշխարհագրական ու կլիմայական պայմաններում գտնվող հասարակություններում անհնարին է առ կերպ, քան կոլեկտիվի, այսինքն՝ համայնքի ընդհանուր ջանքերով: Հետագայում համայնքի հարատևմանը սկսում են նպաստել և այլ գործոններ: Նրան ներքնապես շաղկապում է համայնքի անդամների՝ իրենց ունեցած ու ձեռք բերած իրավունքները միասնական ուժերով պաշտպանելու ձգտումը պետության, ինչպես և իշխող դասակարգի այլևսյալ ներկայացուցիչների ճնշումից: Ստրկատիրական հասարակարգի ավելի ուշ շրջաններում՝ համայնքի գոյության հարցում մեծ շահագրգռվածություն է հանդես բերում ինքը պետությունը, արհեստականորեն պահպանելով այն որպես հարկման չափազանց հարմար միավոր:

Համայնքն, այսպիսով, հարատևում է այնտեղ և այնքանով, որտեղ և որքանով պահպանվում են նրա գոյության պատճառները կամ նրանց մի մասը. ըստ որում այդ պատճառները, ինչպես ցույց են տալիս զանազան երկրների համայնքների ուսումնասիրությունը, կապված չեն անսլայման արտադրողական ուժերի ցածր մակարդակի հետ, այսինքն միշտ չէ, որ ինչքան բարձր է նրանց մակարդակը, այնքան քիչ են համայնքի պահպանման պայմանները: Ինչպես հայտնի է, Հին Արևելքի շատ երկրներում համայնքը շարունակում է իր գոյությունը պահպանել նաև արդեն համեմատաբար բարձր արտադրամակարդակի առկայությամբ, որովհետև հողերի գերակշռող մասը ջրովի էր, իսկ ոռոգման սիստեմի ստեղծումը, պահպանումը և ընդլայնումը ի վիճակի են ապահովել միմիայն կոլեկտիվները և նրանց միավորումները: Այլ երկրներում համայնքի պահպանման պատճառները կարող են ուրիշ լինել:

Հայաստանում գյուղական համայնքը, իր կրած փոփոխություններով հանդերձ, գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դարի սկիզբը¹⁸:

Գյուղական համայնքը իրավահավասար անդամների մի կոլեկտիվ է, որն ունի հողի ընդհանուր՝ համայնական սեփականություն: Հողը բաժանվում և պարբերաբար վերաբաժանվում է համայնքը կազմող ընտանիքների միջև՝ ըստ շնչերի քանակության, այսինքն՝ ըստ հողի մշակման ֆիզիկական հնարավորության և սպառման պահանջի: Հետևաբար վարելահողի օգտագործումը կրում էր անձնական բնույթ: Հողի մի մասը՝ արոտավայրերը, անտառները, լճերը և այլն, մնում է ըբաժանված՝ համայնքի անդամների հանրային օգտագործման համար: Բացի իրենց հողաբաժինները մշակելուց, համայնականները կատարում են և համայնքի ընդհանուր կարիքների հետ կապված աշխատանքներ՝ ուռգման, բնակավայրերը և ցանքսերը գարնանը հեղեղումներից պաշտպանելու և այլ բնագավառներում:

Արտադրական հարաբերությունների այս հիմքի վրա էլ հանգում է համապատասխան վերնաշինքը՝ համայնքի ղեկավարությունը: Այն իրականացվում է համայնքի անդամների ժողովի, նրա կողմից ընտրված ավագների խորհրդի, վերջիններիս գլուխ կանգնած գեղջավագի և սրա ձեռքի տակ գտնվող, նորից ընտրովի, լիազորված անձնավորությունների միջոցով:

Պետության առջև համայնքը ներկայանում է միասնաբար, որպես միավոր: Վերուստ զանձվող հարկերը և տուրքերը վճարվում են կոլեկտիվ կերպով, ինչպես և կոլեկտիվի համաձայնությամբ համայնականներն են առանձնացվում պետական պարհակի համար¹⁹:

Գյուղական համայնքի այսպիսի անաղարտ պատկեր, սակայն, քիչ է պատահում: Դասակարգային տվյալ հասարակության մեջ գոյատևելով, այն կրում է այդ հասարակության դրոշմը, այս կամ այն ձևով արտացոլում նրա առանձնահատկությունները: Դասակարգների ստեղծման պրոցեսը տեղի է ունենում նաև գյուղական համայնքներում, որոնք տնտեսապես շերտավորվում են:

Քանի որ մի մասի տնտեսական ուժեղացումը անհնարին է առանց մի այլ մասի տնտեսական թուլացման, ապա համայնքում առաջանում են և այնպիսի տներ, որոնք հետզհետե կորցնում են իրենց տնտեսական անկախությունը: Առաջանում են պարտատերեր և պարտապաններ: Համայնքի ներսում ստեղծվում է շահագործման հնարավորություն, որը հետզհետե դառնում է իրականություն: Այսպիսով գյուղական համայնքը թեև ծանրաշարժ ու պահպանողական, բայց այսուհանդերձ զարգացման ընդունակ մարմին է, որը էվոլյուցիա է ապրում այն հասարակության զարգացմանը համընթաց, որի մասնիկն է կազմում²⁰:

18 Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 14 և հաջ. 2. Մաճաթյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում: Արշակունիների և մարզպանության շրջան, էջ 148: С. Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община, Казань, 1889.

19 Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 16:

20 Տե՛ս Գ. Խ. Մաճաթյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, էջ 53 և հաջ.:

Սակայն գյուղական համայնքը ինքնին երբեք երբեք սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայի հատկանիշ չի հանդիսացել: Անհրաժեշտ պայմանների առկայության դեպքում այն կարող էր գոյություն ունենալ թե՛ ստրկատիրական հասարակարգի ժամանակ, թե՛ ֆեոդալիզմի և թե՛ նույնիսկ կապիտալիզմի օրոք, և ընդհակառակն, պայմանների բացակայության դեպքում, կարող էր բացակայել այդ հասարակություններում:

Ստրկատիրական երկրների գյուղական համայնքներում առաջանում էին ստրկատիրական հարաբերություններ, իհարկե, համայնական կյանքի յուրահատուկ պայմանների ազդեցությամբ ներքո՝ որոշակիորեն ձևափոխված վիճակում: Խոսքը վերաբերում է հիմնականում պարտային ստրկությանը՝ համայնքների ներսում, բայց նաև այն ստրուկներին, որոնց հարուստ համայնականները ձեռք էին բերում դրսից: Ստրկատիրական հարաբերությունները թափանցում էին նաև ընտանիք՝ համայնքի բաղկացուցիչ մասը, և ազդում կանանց ու երեխաների վիճակի վրա: Այս երևույթները հստակորեն դրսևորվում են Հայկական բնաշխարհի հարավային շրջաններում հայերին նախորդած խորրինների գյուղական համայնքներում²¹:

Այս բոլոր երևույթներն, իհարկե, հայտանշում էին համայնքի, նրա կենսաձևերի քայքայումը, բայց համայնքը քայքայվելով հանդերձ, չէր կազմալուծվում այն պատճառով, որ նախ, նրա գոյության ներքին հիմքերը դեռևս պահպանում էին իրենց նշանակությունը և երկրորդ՝ ավելի ու ավելի էին զորեղանում արտաքին պատճառները: Հելլենիստական շրջանում համայնքը դառնում է պետական հարկային սիստեմի կարևոր հանգույց և պետությունը, շահագրգռված նրա պահպանմամբ, իր հովանավորության տակ էր առնում նրա երևելի անդամներին, դարձնելով սրանց պետական պաշտոնյաներ, իսկ համայնականներին հաճախ զրկում համայնքը լքելու իրավունքից^{21ա}:

Հիմնվելով հնագույն հայկական աղբյուրների վրա, Ն. Ադոնցը, ինչպես և Հ. Մանանդյանը մ. թ. IV դարի հայ շինականության մի մասը համեմատում

²¹ Տես վերը՝ էջ 183 և հաջ.: Տես նաև *И. М. Дьяконов, Развитие земельных отношений в Ассирии*, Л., 1949, Պարտքը չվճարելու դեպքում պարտատերը ձեռք էր բերում ստրկացվածի վրա իշխելու լրիվ իրավունք և նույնիսկ կարող էր այդ ստրուկին վաճառել Ասորեստանի ռահմաններից դուրս (էջ 68 և հաջ.): Քիացի անմիջական ստրկացումից, որի օրյկտ էին դառնում անվճարովակ պարտապանները... նկատվում են նաև թողարկված ձեռք՝ թշվառության մեջ ընկած համայնականների կամ նրանց երեխաների «վերակենդանացումը», «որդեգրումը» ունեվոր համայնականների կողմից» (էջ 64 և հաջ.): Մշոր և ամուսնու իշխանությունը երեխաների և կնոջ նկատմամբ քիչ էր տարբերվում տիրոջ իշխանությունից ստրուկի նկատմամբ. այսպես, դեռ հին ասորեստանյան ժամանակներում երեխաները և ստրուկները հավասարապես դասվում էին այն գույքի շարքը, որից պարտատերը կարող էր հատուցում վերցնել պարտքի դեմաց և այլն (էջ 63 և հաջ.):

^{21ա} Մ. թ. ա. III դարի կեսերին պատկանող փոքրասիական մի արձանագրության մեջ թագավորը նշում է, որ նվիրում է մի որոշակի անձնավորության մի գյուղ իր գյուղացիներով և սրանց ունեցվածքով: Ըստ որում նաև այն գյուղացիներին, որոնք լինելով այդ գյուղի բնակիչները, տեղափոխվել են այլ վայրեր (տես *C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, New Haven, 1934, № 19):

են փոքրասիական կողմերի հետ, իսկ Մանանդյանը անգամ նաև «կիսազատ նորտեր» է համարում նրանց²²։ Ուրեմն Սելևկյան շրջանի հիշատակված արձանագրության մեջ բնութագրված վիճակը (պետության ու անմիջական հողատերերի կողմից համայնական գյուղացիության շահագործման սաստկացումը) այս կամ այն ձևով հատուկ է եղել նաև հին Հայաստանին։

Պետք է ընդգծել, որ համայնքի ներքին բեռնացումը ամենևին չէր կասեցնում վերուստ իրականացվող շահագործումը և հանգեցնում էր միայն այն վիճակին, որ հերթական ու արտահերթ հարկերը, տուրքերն ու պարհակները անհավասարաչափ էին բաշխվում համայնականների միջև։ Հիմնական ծանրությունն ընկնում էր շարքայիների և տնտեսապես թուլյների վրա։ Նրանց վրա ծանր բեռ էին հատկապես պարհակները, որոնց հաշվին էր նշանակալից չափով իրականացվում հելլենիստական շրջանում մեծ ծավալ ստացած պետական շինարարությունը։ Դրանք լայնորեն կիրառվում էին Հայաստանում դեռևս մ. թ. IV դարում «գուգազ» և «խաշար» անունների տակ, ինչպես հաղորդում է Փավստոս Բուզանդը։ Աշխատողների վիճակը նման պայմաններում չէր տարբերվում ստրկականից։ Նրանք փաստորեն ժամանակավոր ստրուկներ էին դառնում²³։

Գյուղական համայնքը մատակարարում էր զորքի մի ստվար մասը։ Առհասարակ գյուղացիության վիճակը նույնը չէր երկրի տարբեր շրջաններում։ Որպես օրենք այն ավելի տանելի էր արքունի հողերում, որտեղ միակ տերն ու շահագործողը թագավորն էր։ Այն ավելի ծանր էր մնացած հողերում, որտեղ պետության կողմից գանձվող հարկերի ու տուրքերի վրա ավելանում էր մասնատիրոջ տրվելիքը։ Հավանական է, որ գոյություն են ունեցել համայնական գյուղացիության տարբեր կատեգորիաներ։ Դրա օգտին է վկայում համայնքի համար երկու՝ «գիւղ», «շէն», իսկ գյուղացիության համար երեք տերմինի առկայությունը հայոց լեզվում՝ «գեղջուկ», «շինական», «ռամիկ», որոնք հետևող հետև կորցրել են նրանց մեջ նախապես գոյություն ունեցած իմաստային տարբերությունը։

3. ՍՏՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆ։ ՍՏՐԿԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԸ

Մասնատիրական տնտեսություններ՝ դաստակեռ-ագառակներ։ Հողի մասնավոր սեփականության զարգացման այն պրոցեսը, որ թեթևակի հիշատակվեց գյուղական համայնքի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների կապակցությամբ, իր իսկական ու գլխավոր առաքարեզն ունեւ արտահամայնական հողերի վրա։ Այստեղ է, որ դարեր առաջ այն ծայր էր առել, այստեղ է, որ հելլենիստական շրջանում այն սրընթաց աճում էր։

Երկրի բնակչության համեմատական նոսրության պայմաններում երկրագործության համար պիտանի և հատուկ մեխորատիվ աշխատանք չպահանջող բոլոր հողերը չէին, որ սկզբնապես մշակվում էին։ Այսպես, Քսենոփոնի կտրած անցած Հայաստանում գյուղերը կամ ավելի ճիշտ՝ գյուղախմբերը մի-

²² Տե՛ս Ն. Աքունց, Պատմական ուսումնասիրություններ, էջ 199, Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 160։

²³ Տե՛ս С. Т. Еремян, Рабовладельческое общество древней Армении, էջ 15։